

ՍԱՆՏՈՒՆԻ ԳՐՉՈՒԹՅԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆԸ

Բանալի բառեր՝ *Մատենադարան, Սանահին, ձեռագիր, Ավետարան, գրիչ, ստացող, հիշատակարան, Հովհաննես Սանահնեցի:*

Սանահինի վանքը կառուցվել է 966 թ. Աշոտ Գ Ողորմած թագավորի և նրա կնոջ՝ Խոսրովանուշ թագուհու ջանքերով՝ իրենց որդիներ Կյուրիկեի և Սմբատի արևշատության համար: Վանքը միջնադարում նշանավոր է եղել, որպես եպիսկոպոսանիստ, միաժամանակ՝ ուսումնական, գիտական և գրչության կենտրոն: Մոտակա Հաղբատի հետ միասին Սանահինը, այսպես կոչված «Արևելյան վարդապետներ» հայտնի կենտրոններից էր, որոնք Հայ Եկեղեցու ինքնուրույնության և դավանանքի անխաթար պահպանման ջերմ պաշտպաններն էին: Սանահինի վանքում հայտնի էին վանահայրեր Գրիգոր Տուտեորդին, Հովհաննես Խաչենցին, Աբասի որդի Գրիգորը և ուրիշներ:

Սանահինի վանքի գրչության կենտրոնի մասին առաջին ուսումնասիրությունը պատկանում է Ա. Մաթևոսյանին, որն այդ մասին հոգևած է հրատարակել 1968 թ. ¹: Նշված հրապարակման տվյալներն օգտագործելով, մենք փորձել ենք նորահայտ նյութերով և որոշ ճշգրտումներ կատարելով ավելի ամբողջական դարձնել նշանավոր վանքի գրչատան պատմությունը:

Սանահինի հիմնադրման պահից սկսած ձևավորվել է նրա միաբանությունը, իսկ որպես առաջին վանահայր հիշատակվում է Պողիկարպոսը: Նրա մասին տեղեկություններ ենք քաղում Սիմեոն գրչի հիշատակարանից. «Եւ առաւել յիշելոյ արժանի համարեսցիք զհանգուցեալ սուրբ հայրն մեր առ Քրիստոս Պաղիկարպոս, որ սկիզբն արար վանից շինութեան»²: Սիմեոն գրիչը տեղեկացնում է, որ երկու տարի առաջ Պողիկարպոսը վախճանվել է, ուրեմն եթե ձեռագիրն ընդօրինակվել է 972 թ., հետևաբար Պողիկարպոսը վանքի առաջնորդ է

¹ **Ա. Մաթևոսյան**, «Սանահինի և Հաղբատի գրչության կենտրոնները», *Էջմիածին*, 1968, 2, էջ 31-40:

² *Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ*, Ե-ԺԲ դարեր, կազմ. **Ա. Մաթևոսյան**, Երևան, 1988, էջ 60:

եղել 966-970 թթ.: Նրան հաջորդում է Գրիգորը. «մաքուր յոյժ եւ ամենայն առաքինի գործաւք լցեալ»³, սակայն, միևնույն ժամանակ, որպէս վանահայր հիշատակվում է նաև Հովհաննէսը, որին Սիմեոն գրիչը իր հոգևոր հայրն է համարում: «Նշանակում է, Գրիգորը շատ կարճ ժամանակ է եղել առաջնորդ և կամ, որ ավելի հավանական է, նա Հովհաննէսի աթոռակիցն է եղել: Այդ եզրակացութեան ենք հանգում այն պատճառով, որ վերոհիշյալ հիշատակարանի մեջ Գրիգորի մահվան մասին ոչ մի խոսք չկա, թէև վանքի առաջնորդ է համարվում նաև Հովհաննէսը»⁴:

Հիշատակարանում Սիմեոնը գրում է միաբան եղբայրների մասին. «Յիշեսջիք եւ զմիաբան ուխտս մեր եղբայրութեանս»⁵: Այսինքն՝ վանքի հիմնադրման պահից սկսած միաբաններ են հավաքվել, որոնք առաջնորդվել են Բարսեղ Կեսարացու վանական կանոններով: Այս միաբանութեան շնորհիվ էլ հետագայում ծաղկում է ապրում Սանահինի գրչութեան կենտրոնը, որի պատմությունը սկսվում է 972 թվականից, երբ Սիմեոնը հանդես է գալիս որպէս Սանահինի, հետագայում նաև Հաղբատի առաջին գրիչ: Սիմեոն գրիչն ականատես է եղել Սանահինի Սուրբ Աստվածածին եկեղեցու հիմնադրմանն ու կառուցման ավարտին:

Սիմեոն գրիչը 973 թ. ընդօրինակել է Բարսեղ Կեսարացու «Յաղագս ճգնավորաց»⁶ գործը՝ վանքի առաջնորդ Հովհաննէսի պատվերով: Ձեռագիրը մեզ չի հասել, սակայն հիշատակարանը պահպանվել է «Սանահինի Քյոթլուկ»-ում (ՄՄ 3031)⁷:

999 թ. Սիմեոն գրիչից մեզ է հասել ևս մեկ ձեռագրի ընդօրինակություն, կատարված Հաղբատի վանքում⁸:

Ինչպես նշում է Կ. Ղաֆադարյանը՝ «Սանահինում ուսուցման համար ընդօրինակվող ձեռագրերն այդ ժամանակ պատահական չէին կարող լինել»⁹: Նորաստեղծ վանական հաստատության համար պետք է ընդօրինակվեին առաջին անհրաժեշտության գրքերը, այդ իսկ պատճառով ընդօրինակվում է Բարսեղ Կեսարացու «Յաղագս ճգնաւորաց» գործը՝ վանքում վանական կարգ ու կանոն

³ Նույն տեղում:

⁴ Կ. Ղաֆադարյան, *Սանահինի վանքը և նրա արձանագրությունները*, Երևան, 1957, էջ 38:

⁵ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Ե-ժԲ դ., էջ 60:

⁶ Դա պետք է որ Բարսեղի «Գիրք հարցողաց»-ը լինի, որի ֆրատարակությունը տե՛ս **Basilio di Cesarea, Il libro delle Domande**, edito da **G. Uluhogian** (CSCO 536, 537 – Scriptores Armeniaci 19, 22), Louvain, 1993.

⁷ Նույն տեղում, էջ 60-61:

⁸ Ձեռագիրն ընդօրինակվել է 999 թ. Հայոց Սարգիս կաթողիկոսի և Սենեֆերիմի թագավորության օրոք. «ձեռամբ Սիմեոնի վարդապետի և նուսստ կրանատրի»: Ըստ Ա. Մաթևոսյանի, սա Սանահնի Սիմեոն գրիչն է, որը հետագայում դարձավ Հաղբատի վանքի կառուցողն ու առաջնորդը: Ա. Մաթևոսյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 34:

⁹ Կ. Ղաֆադարյան, *Սանահինի վանքը...*, էջ 39:

հաստատելու համար: Անշուշտ, այդ ընթացքում ընդօրինակված կամ նշանավոր այլ վանքերից Սանահին պիտի բերված լինեին եկեղեցու ծիսակարգին անհրաժեշտ այլ գրքեր, որոնց մասին, ցավոք, տեղեկություն չունենք: Սանահինի գրչությունների վաղ շրջանի պատմության մասին տեղեկություններ ենք քաղում միայն հետագա դարերում ընդօրինակված ձեռագրերի նախագաղափար հիշատակարաններից: Սանահինը և Հաղբատը Հայաստանի մյուս նշանավոր վանքերի պես զերծ չեն մնացել թշնամական հարձակումներից և ավերածություններից, որոնց հետևանքով մեծաթիվ ձեռագրական կորուստներ են ունեցել:

Ժ-ԺԱ դդ. Սանահինի գրչության մասին այլ տեղեկություններ չունենք, թեև այդ շրջանում Սանահինում հայտնի են մի շարք նշանավոր գործիչներ, ինչպիսիք են՝ Անանիա Սանահնեցին, Վարդան Սանահնեցին, Հակոբ Քարափնեցին և այլք:

ԺԲ-ԺԳ դդ. ընդօրինակված ՄՄ 1283 ձեռագիրը ժողովածու է, որի գրչության վայրը Մատենադարանի համառոտ¹⁰ և ընդարձակ¹¹ ձեռագրացուցակներում, անհասկանալի պատճառով համարվում է Սանահինը: Դժվար է ասել ինչ հիման վրա է գրչության վայրը համարվել Սանահինը: Ձեռագրի գրիչներն են Սոսթենեսը, Հայրապետը (11ա-274բ) և Հովհաննեսը (275ա-378բ): Հիշատակարանից կարելի է ենթադրել, որ գրիչները վանքի միաբաններ են եղել. «Որք ընթեռուք, կամ աւրինակէք, յիշեսջիք յաղակիս զանարժան գծողս՝ զՍոսթենէս և զՀայրապետ, եւ զԾնողան մեր՝ զՍտեփաննոս եւ զՏիրատուր, ի Քրիստոս հանգուցեալսն... եւ զերկրորդ ծնողան զԿիրակոս փիլիսոփայն եւ զԴաւիթ միայնակեացն եւ զեղբայրն մեր՝ զՅովհաննէս եւ զՊատուականն եւ զայլսն ամենայն եւ Աստուած յիշողացտ ողորմեսցի»¹²:

ԺԲ-ԺԳ դդ. Սանահինում մեզ Սոսթենես և Հայրապետ անուններով գրիչներ հայտնի չեն, այդ դարում Կիրակոս անվամբ Սանահինի մի քանի առաջնորդներ գիտենք (Կիրակոս Ա.՝ 1255, Կիրակոս Բ.՝ 1275, Կիրակոս Գ.)¹³, իսկ Ստեփանոս անվամբ՝ գրիչ (ՄՄ 1204, 1231-33 թթ.): Սոսթենես անվանը հանդիպում ենք միայն ԺԳ դ. Սանահինի արձանագրություններում որպես նվիրատուի. «Կաման Աստուծոյ, ես՝ Սոսթանէս եւ ամուսին իմ Խաթուն, տվաք զմեր դրամագին էգին, որ ի Ձեռնատանին՝ ի գրատունս»¹⁴, առաջնորդ հայր Կիրակոսը և միաբանները

¹⁰ Յուզակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի, հ. Ա, կզմ. Օ. Եգանյան, Ա. Զեյթունյան, Փ. Անթրաքյան, Երևան, 1965, էջ 517:

¹¹ Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Դ, կզմ. Ա. Քեօշկեւեան, Կ. Սուֆասեան, Յ. Քեօսեւեան, Երևան, 2008, էջ 813:

¹² Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Դ., Երևան, 2008, էջ 814-815:

¹³ Հ. Ոսկեան, Գուգարքի վանքերը, Վիեննա, 1960, էջ 118:

¹⁴ Կ. Ղաֆադարյան, նույն տեղում, էջ 163, արձ. 129:

Գալստյան կիրակիրին նրա համար պատարագ են մատուցում, սակայն, հավանաբար սա կապ չունի Սոսթենես գրչի հետ: Մեկ այլ Սոսթենես վարդապետի հանդիպում ենք Հաղբատի 1288 թ. արձանագրությունում. «Եւ գտեղի առաջի գրիս, շիրիմ ի խնդրոյ սրբազան վ(արդա)պ(ետ)ին Սոսթէնիսի»¹⁵: Բացի այդ, ձեռագրում հիշատակվում են Սուրբ Նշան, Սուրբ Աստվածածին և Սուրբ Կարապետ անունները: Սանահինում մեզ հայտնի են միայն Սուրբ Նշան և Սուրբ Աստվածածին եկեղեցիները, իսկ Սուրբ Կարապետ անվամբ եկեղեցի չի հիշատակվում: Միգուցե Սուրբ Կարապետի անունը կապված է այստեղ պահվող նրա մատուցումների հետ:

1206 թ. Սանահինում գրված մի ձեռագրի հիշատակարանի նախագաղափար օրինակը պահպանվել է ՄՄ 9654, 9663 և այլ ձեռագրերում, իսկ բուն ձեռագիրը (ժողովածու) գտնվում է Վենետիկի Մատենադարանում¹⁶: Ա. Մաթևոսյանը գրում է, որ ձեռագիրը մինչև անցյալ դարը պահվել է Սանահինի Մատենադարանում¹⁷, սակայն նրա հետագա գտնվելու վայրի մասին տեղեկություն չի տալիս: Գրիչը Հովհաննես կրոնավորն է. «Գրեցաւ Առասպելս այս և Աղճատանք հեթանոսականք... ձեռամբ Յովանիսի յոգնամեղ կրօնաւորի, ի թվին Հայոց ՈՅԵ (1206), ի հռչակեալս Սանահին: Արդ, որք կարդայք կամ ընդօրինակէք, զբազմամեղս գծող յաղաւտս յիշեցէք, ընդ նմին եւ զհաշատուր վարդապետ»¹⁸: Սա Հովհաննես գրչից մեզ հասած միակ հիշատակարանն է: Նրա մասին կենսագրական տվյալներ չեն պահպանվել, ձեռագրում հիշատակվում է միայն հաշատուր վարդապետի անունը, որը, հավանաբար, Սանահինի վանքի միաբաններից է եղել և իր մասնակցությունն է ունեցել ձեռագրի հետ կապված աշխատանքներին:

Մ. Չամչյանը հիշատակում է 1207 թ. Սանահինում ընդօրինակված մի ձեռագիր, որի հիշատակարանից նա Վարդան Հաղբատեցու կյանքի ու գործունեության վերաբերյալ տեղեկություններ է քաղել. «Եւ այս աւանդեցի ի յիշատակարանի միում այն մեկնութեան ի հին ձեռագրի, որ գրեալ է ի թուին Հայոց ՈՅԶ (1207), ի վանս Սանահինի՝ յետ երեսուն եւ չորս ամաց փոխման Շնորհալուոյն»¹⁹, սակայն ձեռագրի գրչի, ստացողի և պատվիրատուի մասին տեղեկություններ չի հաղորդում: Չամչյանի հիշատակած ձեռագիրը վերոնշյալ նույն 1206 թ. ձեռագիրն է, իսկ 1207 թ. գրիչ կողմից է գրված՝ հավանաբար սկսելու և ավարտելու թվականն է:

¹⁵ Կ. Ղաֆաղարյան, Հաղբատ, ճարտարապետական կառուցվածքները և վիմական արձանագրությունները, Երևան, 1963, էջ 205:

¹⁶ Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանի Մխիթարեանց ի Վենետի, կգմ. Ս. վրդ. Ճեմճեմեան, Վեներտիկ-Ս. Ղազար, 1996, էջ 3-8:

¹⁷ Ա. Մաթևոսյան, նշվ. աշխ., էջ 35:

¹⁸ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դ., կազմեց Ա. Մաթևոսյանը, Երևան, 1984, էջ 55:

¹⁹ Մ. Չամչյանց, Հայոց պատմություն, հ. Գ, Երևան, 1984, էջ 85:

Սանահինից մեզ հասած մյուս հնագույն ձեռագիրը (ՄՄ 1204, ժողովածու), ընդօրինակվել է 1231-33 թթ.: Որպես ձեռագրի գրիչներ հիշատակվում են Մատթեոսը, Ստեփանոսը և Կարապետը: Ձեռագրի առաջին գրիչը և ստացողը Մատթեոսն է, բայց նա չի կարողացել ձեռագիրն ավարտին հասցնել: Մատթեոսը 1231 թ. մահացել է, և ձեռագիրը շարունակել է Մատթեոս գրչի ուսումնակից Ստեփանոսը. «Ձոր գրեցի ինձ ի վայելումն եւ ոչ ժամանեցի ի սա ուրախանալ, այլ աւանդեցի զսա սիրելի ուսումնակցի իմոյ Ստեփաննոսի»²⁰: Ստեփանոս գրիչը Կեչառիսի ուխտից եկել էր Սանահին՝ ուսանելու. «պանդխտանաի յանլոյս երկիրս Սեւորդեաց, ի հռչակաւոր ուխտն Սանահին»²¹, ստացողը հայր Համազասպն է՝ հավանաբար Կեչառիսի վանահայրը²² ու նրա եղբայրը՝ այդ ժամանակ արդեն մահացած Պելեղին («յայսմ ամի փոխեցաւ ի Քրիստոս»)՝²³: Ստեփանոս գրիչը 1233 թ. «այս ձեռագիրը միացնում է ուսման համար կատարած իր ընդօրինակություններին և ստեղծում մի ժողովածու, որը պարունակում է շուրջ քսան նյութ»²⁴, որի մասին գրիչը գրում է. «ի բազում արինակա[ց] ժողով[եցի զ] գիրս զայս ի վայելումն ինձ եւ յ[իշատ]ակ հոգւոյ իմո»²⁵: Ըստ Կ. Ղաֆաղարյանի՝ այս ձեռագիրն ընդօրինակվել է որպես դասագիրք Սանահինի դպրոցի աշակերտների համար. դա հաստատում են նաև հիշատակարանում օգտագործված հետևյալ բառերը՝ «աւգտիք» կամ «ուսանիք»²⁶:

Հիշատակարանում նա իր մասին կենսագրական տեղեկություններ է հաղորդում՝ հիշատակում եղբորը՝ Սարգսին, իր հոգևոր ծնողներին, որոնք նաև իր քեռիներն են՝ Յակոբ «խաչընդուս» քահանային և Աստոմ կուսակրոն արեղային: Մինչդեռ նա պանդխտության մեջ էր, երկուսն էլ նույն օրը մահացել են: Իսկ Մարկոս քահանան ու Մարգարիտը «պանդխտության» ժամանակ իրեն բազում գթասարտություն են ցուցաբերել: Հիշում է նաև իր սիրելի ուսումնակցին՝ վերոնշյալ Մատթեոս գրչին և նրա եղբայր Կարապետին, որոնք «ընթերցուածոց մեկնիչս ինձ աւանդեցին եւ բազում գութ ցուցին»²⁷: Կարելի է ենթադրել, որ Կարապետն իր ուսուցիչն է եղել և իրեն Սուրբ Գրքի մեկնություն է ուսուցանել: Հիշատակում է նաև իր մյուս ուսումնակցին՝ Մխիթարին, ձեռագրի կազմողներ Հով-

²⁰ Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, Բ. Գ, Երևան, 2008, էջ 632:

²¹ Նույն տեղում, էջ 186:

²² Համազասպ ամուսնով Կեչառիսի վանահայր հիշատակվում է 1213 թ. արձանագրության մեջ: **Հ. Աճառյան**, Հայոց անձնանունների բառարան, Բ. Գ, 1946, էջ 19:

²³ Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, Բ. Գ, էջ 632:

²⁴ **Ա. Մաթևոսյան**, նշվ. աշխ., էջ 35:

²⁵ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դ., էջ 185:

²⁶ **Կ. Ղաֆաղարյան**, Սանահինի վանքը..., էջ 59:

²⁷ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դ., էջ 186:

սեփին և Սիմոնին, ինչպես նաև «զամենաւրհնեալ զերեքերանեան զվարդապետն իմ զհաշատուր, որ բազում գումթ եւ ողորմութիւն արար ի վերայ իմ»²⁸: Հավանաբար, սա վերոնշյալ հաշատուր վարդապետն էր, որ հիշատակվեց 1206 թ. Սանահինում գրված ձեռագրի հիշատակարանում:

Ձեռագրի երրորդ գրիչն է Մատթեոս գրչի եղբայր Կարապետը, նա միայն լրացրել է հիշատակարանը. «Ես՝ Կարապետս, առեալ զհիշատակարան գրեցի խաւարեալ աշաւք եւ մանրեղ ձեռաւք: Արդ, որ կարդայք, յիշեցէք զՄաթէոս եւ զխաւարեալս՝ Կարապետ եւ Ստեփաննոս վայելող գրոցս»²⁹:

Սանահինում 1261 թ. Վարդան Արևելցին գրում է «Մեկնութիւն հնգամատենի» գործը: Ձեռագիրը մեզ չի հասել, բայց հիշատակարանի նախագաղափար օրինակները պահպանվել են ՄՄ 1094 (ԺԳ. դ.), 2510 (1393 թ.) և այլ ձեռագրերում: Վարդան Արևելցին մեկնությունը գրել է «Ի խնդրոյ արհիական տեառն Համագասպայ եւ վարդապետին Գրիգորի՝ փակակալին սուրբ ուխտին Սանահինի»³⁰: Այս նույն Գրիգորն է, հավանաբար, հիշատակվում 1280 թ. «եղբարց միաբանութեան» կանոնադրության մեջ՝ որպես «ձերունի վարդապետն Գրիգոր Սանահնեցի»³¹: Արևելցին երկար ժամանակ չի համարձակվում ձեռնարկել այս գործը՝ ժամանակի, հիվանդության և այլ պատճառներով, սակայն, ի վերջո, տեղ Համագասպի և Գրիգոր վարդապետի խնդրանքով 1261 թ. սկսում և նույն թվականին ավարտում է Հնգամատյանի մեկնությունը:

ՄՄ 7431 ձեռագրի (Գէորգ Կաղ, Մեկնութիւն թղթոյն Պօղոսի) գրիչը Գրիգորեսն է, ստացողը՝ հայր Հովհաննեսը: Ձեռագրի գրչության թվականը և վայրը հայտնի չեն: Ընդօրինակվել է ԺԳ դ., հավանաբար՝ Սանահինի վանքում: Ձեռագրի Սանահինի վանքում ընդօրինակված լինելու մասին ենթադրում է Ա. Մաթևոսյանը³²: Ինչպես նկատում է նա, ձեռագիրը կարող էր Հովհաննես վանահոր պատվերով նաև այլ վայրում ընդօրինակված լինել, սակայն կան մի շարք հանգամանքներ, որոնցից ելնելով կարելի է ենթադրել, որ այն ընդօրինակվել է Սանահինում: Ա. Գրիչը 361 թերթում հիշատակում է հաշատուր վարդապետի անունը, որն իրեն շիքիրոն է տվել³³. «Շիքիրոնն այն տախակն էր, որի վրա գրվում էր ձեռագրը: Շիքիրոնը գրչի սեղանն էր: Ուրեմն ձեռագիրը գրվել է այն ժամա-

²⁸ Նույն տեղում:

²⁹ Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Գ, էջ 632:

³⁰ Նույն տեղում, էջ 289:

³¹ Լ. Խաչիկյան, «Երգնկա ֆաղափի «եղբարց միաբանութեան» կանոնադրություն», *ԲՄ*, № 6, 1962, էջ 371:

³² Ա. Մաթևոսյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 36:

³³ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դ., էջ 882:

նակ և այնտեղ, երբ և որտեղ խաչատուր վարդապետն էր, այսինքն՝ ԺԳ դ. առաջին կեսին՝ Սանահինում»³⁴: Բ. գրիչը փակագրով հիշում է նաև իր ուսուցչի՝ «Աւետիք վարդապետի» անունը, նշելով, որ նա «աւժանդ[ակ]եաց ինձ բազում ինչ և հորդորեաց զիս գիրս յայս, յիշեցեք ի Քրիստոս, ո՛ր սուրբ ընթերցողք»³⁵, մի այլ տեղ՝ «Վարձայհատոյցն ամենացն աշխատելոց հատուցէ վարձս բարիս սնուցողին զիս եւ ուսուցչին, զի շատ աշխատեցաւ ի վերայ իմ ի սնուցանելն եւ յուսուցանելն»³⁶: «Հովհաննէս առաջնորդի հետ Սանահինում աշխատում էին գրչության երկու ուսուցիչներ՝ Խաչատուր և Ավետիք վարդապետները: Այս Ավետիքն է, անշուշտ, հաջորդում Հովհաննէս (Ե) առաջնորդին՝ Ավետիս (Բ) անունով, որը հիշվում է 1251 թ.: Ավետիս վարդապետի ներկայութիւնը վերստին ապացուցում է, որ ձեռագիրը գրվել է Սանահինում 1241-1250 թթ. Հովհաննէս առաջնորդի ժամանակ»³⁷: Գ. գրիչը երեք անգամ Հովհաննէս առաջնորդի անունը տալուց գրում է. «զհայրս սուրբ Յովհաննէս»³⁸, ինչպես նաև «սուրբ հայրս մեր Յովհաննէս»³⁹: Սրանք խոսում են այն մասին, որ Գրիգորեսը եղել է Սանահինի վանքի միաբան:

Չեռագրում հիշատակվում է նաև Սարգսի անունը. «Որ զքարտեզս կոկեաց վարձս առցէ ի Քրիստոսէ Սարգիս անուն քահանայ, Ռ-Ս (1000-2000) տետր կոկեաց»⁴⁰: Ըստ Ա. Մաթևոսյանի՝ այս Սարգիսը նախորդ գրիչ Ստեփանոսի եղբայր՝ հայտնի թուղթ կոկող Սարգիսն է⁴¹: 18բ թերթում գրիչը մեծ վշտով հիշում է իր սիրելի ընկերոջ մահը՝ առանց նշելու նրա անունը. «Աւաղ գեղկելիս, զի եղբայր մի էր իմ սիրելի եւ փոխցաւ յայսմ աւուրս ի կենցաղոյս եւ ինձ անմխիթար սուգ եթող»⁴²: Հիշատակարանում զգացվում է գրչի հոգնածութիւնը: Նա մի քանի անգամ տրտնջում է սառնամանիքից ու սառած թանաքից, ճանճերից, անքնութիւնից. «Ո՛հ, ո՛հ, ճանճս եւ լոյս, եւ քունս եհան զիս ի գրելոյս եւ աւիրեաց, մի մեղադրէք աղաչեմ»⁴³, «Ո՛հ, խորովեաց լոյս, այ, վա՛յ, վայ եհան զհոգիս»⁴⁴, «Աւա՛ղ գեղկելիս, զի կարի խիստ եմ ձանձրացեալ եւ զգիրսմէ շմացուցեալ, աղաչեմ զՏեառնէ մի մեղադրել»⁴⁵: Ինչպես երևում է 475բ թերթում գրված հիշատակարանից, գրիչը չափազանց զգայուն մարդ է: Նա տվյալ տեղից իր հոգու

³⁴ Ա. Մաթևոսյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 36:

³⁵ Նույն տեղում:

³⁶ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դ., էջ 883:

³⁷ Ա. Մաթևոսյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 36:

³⁸ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դ., էջ 882-883:

³⁹ Նույն տեղում, էջ 882:

⁴⁰ Նույն տեղում, էջ 883:

⁴¹ Ա. Մաթևոսյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 36:

⁴² Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դ., էջ 881:

⁴³ Նույն տեղում, էջ 883:

⁴⁴ Նույն տեղում:

⁴⁵ Նույն տեղում, էջ 884:

և մարմնի համար մեծ վտանգ զգալով խոշոր գրով արագ առաջ է անցնում. «Յայսմ վայրի մեծ վտանգ կայր ինձ հոգոյ եւ մարմնոյ, աղաչեմ անմեղադիր լինել խոշոր գծիս»⁴⁶:

Այսպիսով Ժ-ԺԳ դդ. Սանահինի գրչության կենտրոնում աշխատել են Սիմեոն, Սոսթենես, Հայրապետ, Հովհաննես, մեկ այլ Հովհաննես, Մատթեոս, Ստեփաննոս, Կարապետ, Վարդան Արևելցին և Գրիգորիս գրիչները, ինչպես նաև Գրիգորիս գրչի ուսուցիչ Ավետիս վարդապետը և շիքիրոն տվող հաշատուր վարդապետը⁴⁷, ովքեր հավանաբար նույնպես գրիչներ են եղել, կազմարարներ՝ Հովսեփն ու Սիմեոնը, թուղթ կոկող Սարգիսը:

ԺԳ դարի վերջից շուրջ մեկ դար Սանահինի գրչության կենտրոնի մասին տեղեկություններ չունենք, սակայն, անկասկած, այդ դարաշրջանում ձեռագրային հոյակապ նմուշներ պետք է ստեղծված լինեին, որոնք, դժբախտաբար, մեզ չեն հասել: Սանահինի գրչության կենտրոնը նորից վերելք է ապրում ԺԴ դ. վերջին և ԺԵ դ. սկզբին:

Սանահինի գրչության կենտրոնը ԺԴ-ԺԵ դդ.

ԺԴ դարասկզբին Սանահինի գրչության կենտրոնի մասին քիչ բան գիտենք: 1346 թ. հայտնի է Մարտիրոս քահանա Սանահնեցու անունը որպես ստացողի, սակայն չենք կարող ասել՝ նա Սանահինի միաբան եղել է, թե՛ ոչ. «Ձստացող սուրբ ասացուածոցս՝ զՄարտիրոս քահանայ Սանահնեցի եւ ծրող Թորոս Տարօնեցի, աղաչեմ զձեզ, յիշեցէք զմեզ մաքուր աղօթիւք, ի թուիս Հայ[ոց] ՉՂԵ (1346)»⁴⁸: Գրիչը հավանաբար ԺԴ. դ հայտնի մանրանկարիչ Թորոս Տարօնեցին է: Ձեռագիրը ժողովածու է (ՄՄ 2187):

ԺԴ դարի վերջին Սանահինի գրչության կենտրոնը նորից սկսում է ծաղկում ապրել: 1397 թ. Սանահինում մի նարեկ է ընդօրինակվում, սակայն գրիչն անհայտ է: Ձեռագրից պահպանվել է միայն այս փոքրիկ հիշատակարանը. «Գրեալ ի Լոռու գաւառի, ի գերահոշակ սուրբ ուխտն Սանահին, ի դրան սուրբ Աստուածածնի եւ սուրբ Կաթողիկէի, ի թուաբերութեան ամանակիս Աբելթական մեծ

⁴⁶ Նույն տեղում, էջ 882:

⁴⁷ Մեկ այլ հաշատուրի հանդիպում ենք 1280 թ. արձանագրության մեջ (տե՛ս **Ղաֆադարյան**, նշվ. աշխ. Արձ. 124): Սա Ստեփանոսի աշակերտն է եղել, վանքին մասնատուփի և այլ ընծաներ է նվիրել, վանքի միաբաններն ու Հովհաննես վանահայր եղիական կիրակիին պատարագ են մատուցել: Այս հաշատուրը և նրա ուսուցիչ Ստեփանոսը վերոնշյալ հաշատուրի և Ստեփանոս գրչի հետ նույն անձն են, թե ոչ, դժվար է ասել: 1289 թ. արված արձանագրության մեջ ևս մի հաշատուր է հիշատակվում (տե՛ս **Ղաֆադարյան**, նշվ. աշխ. Արձ. 123), այս անգամ որպես Բերդեկցի Սևանի որդի, որ միաբանվում ու իր այգին է նվիրաբերում Սուրբ Ուխտին, և իր համար Հովհաննես վանահայրը Սուրբ Հոփսիսի տոնին երեք պատարագ է մատուցում:

⁴⁸ ԺԴ դ. հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Երևան, 1950, էջ 351:

տումարիս ՊնԶ. (1397), յանիշխանութեան աշխարհիս»⁴⁹: Ա. Մաթևոսյանը կարծում է, որ այս ձեռագրի գրիչը պետք է լինի կամ Հովհաննես ուսուցիչը կամ Հովհաննես Սանահնեցին, որովհետև այդ շրջանում Սանահինում այլ գրչի չենք հանդիպում⁵⁰, սակայն կարող էր լինել նաև Հովհաննեսի եղբայր Ղազար վարդապետը, որոնց աշակերտն էր ԺԴ-ԺԵ դդ. Սանահինի հայտնի գրիչ, մանրանկարիչ, նույն վանքի փակակալ և առաջնորդ Հովհաննես Սանահնեցին:

Հովհաննես Սանահնեցու⁵¹ անվանն առաջին անգամ հանդիպում ենք 1399 թ-ից առաջ գրված ՄՄ 1537 ձեռագրի հիշատակարանում, որտեղ նշվում են նաև նրա ուսուցիչները՝ Ղազար վարդապետը և վերջինիս եղբայր Հովհաննեսը: Իսկ 1423 թ., ՄՄ 1587 ձեռագրի հիշատակարանից տեղեկանում ենք, որ Հովհաննես Սանահնեցին եղել է Վարդանի և Խոնձի գավակը՝ «Ի մանկութենէ սնեալ եւ վարժեալ ի դրան Սուրբ Աստուածածնիս Սանահնոյ»⁵²: Հիշատակարանում պահպանվել են նաև նրա հարազատ եղբայրների՝ Խաչատուրի, Աստվածատուրի և Մկրտչի, քույրերի՝ Բատրախաթունի և Խաթունի, ինչպես նաև եղբորորդիների՝ Ներսես կուսակրոն քահանայի և Վարդան դպիրի անունները:

Հայտնի է, որ Հովհաննես Սանահնեցին 1411 թ. մեկնում է Երուսաղեմ և ընդօրինակում մի Մանրուամունք՝ «ի լաւ եւ յընտիր արինակէ Կարապետոյ»⁵³: Այնուհետև գրիչը գալիս է Սանահին և մինչև իր կյանքի վերջն ապրում այս վանքում: 1436 թ. գրված Մաշտոցի հիշատակարանում ստացող Հովհաննես Սանահնեցին հանդես է գալիս արդեն որպես ուխտի փակակալ⁵⁴: Իսկ 1437 թ. նրան տեսնում ենք որպես Սանահինի առաջնորդ⁵⁵: Վերջին անգամ Հովհաննես գրչին հանդիպում ենք 1460 թ. գրված ՄՄ 9999 ձեռագրի հիշատակարանում, երբ նա, «ի դուռն գերեզմանին հասեալ»⁵⁶, նորոգում է կիրիկյան մի ձեռագիր՝ լրացնելով պակաս թերթերը և կազմելով այն: 1497 թ. գրված Շարակնոցի հիշատակարանից տեղեկանում ենք, որ Հովհաննես Սանահնեցին այդ թվականին արդեն մահացած էր. «Դարձեալ յիշեցէք զառաջին երախտաւորքն մեր՝ զճօրեղբայրքս, որ

⁴⁹ Հ. Ոսկեան, *Գուգարքի վանքեր*, Վիեննա, 1960, էջ 135, տե՛ս նաև Գ. Սրուանձաեանց, *Թորոս Աղբար*, մաս Բ, Կ. Պոլիս, 1884, էջ 386:

⁵⁰ Ա. Մաթևոսյան, *Նշվ. աշխ.*, էջ 37:

⁵¹ Հովհաննես Սանահնեցու ձեռագրերի մասին ավելի մանրամասն տե՛ս մեր հոդվածը. «Գրիչ և մանրանկարիչ Հովհաննես Սանահնեցի», *Էջմիածին*, 2013, Զ, էջ 135-143:

⁵² Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, և. Ե, կազմեց Ս. Եգանեան, Երևան, 2009, էջ 574:

⁵³ Նույն տեղում, էջ 130:

⁵⁴ ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն Ա (1401-1450թթ.), կազմեց Լ. Ա. Խաչիկյան, Երևան, 1955, էջ 466:

⁵⁵ ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն Բ (1451-1480թթ.), կազմեց Լ. Ա. Խաչիկյան, Երևան, 1958, էջ 468-470:

⁵⁶ Նույն տեղում, էջ 436:

են փոխեալ առ Քրիստոս՝ տէր Յովհաննէս ճգնազգեաց եւ ամենայն առաքինութեանց ուսուցիչ եւ վարպետ՝ փակակալ սուրբ ուխտիս Սանահնու և տէր Ներսէս փրկիստփայն»⁵⁷:

Հովհաննէս Սանահնեցոյց մեզ հասած ձեռագրերի մի մասը պահվում է Մաշտոցի անվան Մատենադարանում (ՄՄ 1537, 1587, 2130, 4435, 8979, 9999), մեկ ձեռագիր՝ էջմիածնի Մատենադարանում (թիվ 80), մեկական ձեռագրեր՝ Վիեննայի Մխիթարյան մատենադարանում (Վեին, 419), Վենետիկի Մխիթարյան մատենադարանում (Վնտկ, 343), Երուսաղեմի մատենադարանում (Եղմ, 1534), Եվրոպայի մի մասնավոր հավաքածուում⁵⁸, մեկ ձեռագիր ԱՄՆ-ում⁵⁹, և մեկ ձեռագրի հիշատակարան էլ մեջբերված է Արամ Երեմյանի հոդվածում⁶⁰:

Հովհաննէս Սանահնեցոյց հետո Սանահինում գրչության գործը շարունակում են նրա աշակերտները՝ Տերունական աբեղան, Արիստակես գրիչը և այլք:

Տերունական աբեղան Եթիլի և Թամթա խաթունի որդին էր, Հովհաննէս Սանահնեցու աշակերտը: Նրա անունը առաջին անգամ հանդիպում ենք 1423 թ. (ՄՄ 1587) գրված Շարակնոցում, որտեղ հիշատակվում է որպես մագաղաթ շնորհող:

Տերունական աբեղայից մեզ են հասել մի Ավետարան և Գրիգոր Տաթևացու քարոզչի բքը (ՄՄ 2130), որն ընդօրինակել է իր ուսուցչի՝ Հովհաննէս Սանահնեցու հետ⁶¹:

Ավետարանը գրվել է 1441 թ.՝ Սանահինի վանքում, դառը և դժնդակ ժամանակաշրջանում, երբ Շամշուլտա Զահնշահը գերում և կոտորում է բազում մարդկանց: Տերունական գրիչն իր մասին գրում է. «Թեպէտ չէի լուսագոյն հմուտ այսմ արհեստի, այլ սէր կատարեալ մերժէ գերկիւղ: Ապաւինեցայ ամենակարողն Աստուած, Բանն Հօր եւ շնորհաւք Սուրբ Հոգւոյն կատարեցի»⁶²: Եվ որպեսզի ձեռագիրը գեղեցիկ մանրանկարներով զարդարվի, «զի սահման է զգալի աշացս՝ նաեւ ի գեղեցիկ իր, լուսաւորի միտքն և իմաստանա, քաղցրանա կամքն և ուրախանայ, ապա ախորժի ամենայն զգայարանքն և տայ ի լեզուն զշահարար սերմն և լսելիս բազմաց և բերէ զպտուղ անուշ եւ արդիւնարար, այսինքն՝ զբարի յիշունն և զԱստուած ողորմայն ի խորոց սրտէ»⁶³, տալիս է ձեռագիրը ծաղկելու

⁵⁷ Ժե դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն Գ, կազմեց Լ. Ս. Խաչիկյան, Երևան, 1967, էջ 242:

⁵⁸ Ժե դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն Ա, էջ 130:

⁵⁹ Բ. Լ. Չուգասոյան, «Հայերեն ձեռագրերը Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներում», ԲՄ, № 12, 1977, էջ 236-237:

⁶⁰ Ա. Երեմյան, «Գրիչ և ծաղկող Յովհաննէս Սանահնեցի», Բազմավէպ, 1987, մարտ-ապրիլ, էջ 79-82:

⁶¹ մեր հոդվածը՝ «Գրիչ և մանրանկարիչ Հովհաննէս Սանահնեցի», էջ 141:

⁶² Բ. Լ. Չուգասոյան, նշվ. աշխ., էջ 236:

⁶³ Նույն տեղում, էջ 237:

իր ուսուցչին՝ Սանահինի հայտնի գրիչ և մանրանկարիչ Հովհաննես Սանահնեցուն, որն արդեն ծեր էր և «ծերացեալ աշաբ յաշխատեալ եւ նեղացեալ յոլով և կատարեալ կարողութեամբն Աստուծոյ»⁶⁴: Տերունականը նույնպես տարիքն առած էր. «ծերացեալ եւ նեխեալ անձամբ, յետինս աշակերտաց նորա, որով վըստահացոյց զիս ի շուք պատկերաց»⁶⁵: Ջեռագրի ստացողը նույն Տերունականն արեղան է⁶⁶. «յիշեցէք ի Քրիստոս՝ զիս զբազմամեղս զՏերունական, որ ստացա զսա յիշատակ ինձ ի վայելումն, զի մեծ յուսով ստացա և սիրովն Քրիստոսի գրեցաւ եւ ծաղկեցաւ յոյժ տաժանմամբ»⁶⁷: Գրել է ի հիշատակ իր ծնողների, քույրերի և եղբայրների: Հիշատակում է նաև ներսես փիլիսոփային⁶⁸ և մյուս միաբան եղբայրներին:

Ժե դ. գրիչ և մանրանկարիչ, Սանահինի վանքի միաբան Արիստակեսը Ջանփաշենի և Նուկբարի որդին էր, իր հորեղբայր Հովհաննես Սանահնեցու աշակերտը, մանրանկարիչ հնաշատուր արեղայի ուսուցիչը, բնութագրվում էր որպես. «շնարհազարդ եւ ճարտար գրիչ»⁶⁹:

Արիստակես գրչից մեզ են հասել հինգ ձեռագրեր (3 Ավետարան և 2 Շարակնոց) ընդօրինակված 1469-1497 թթ.: Առաջին ձեռագիրը Շարակնոց է, պահվում է Ղալաթիոյ ազգային մատենադարանում՝ 172 թվահամարով: Այն ընդօրինակվել է 1469 թ. Սանահինում՝ տեր Արիստակես կաթողիկոսի և Սանահինի առաջնորդ տեր Բարսեղի օրոք «ի խնդրոյ սրբազան եպիսկոպոսին տէր Աստուածատուրոյ եւ եղբորորդոյն իւրոյ տէր Յոհաննէս եպիսկոպոսին՝ տեսուչ եւ առաջնորդք սուրբ ուխտիս Հաղբատայ մեծի»⁷⁰: 548 թերթին պահպանվել է ստացողի՝ Առաքել սարկավագի անունը: Հիշատակարանի մնացած թերթերն ընկած են: Ջեռագրի վերջին գրիչը կամ նորոգողը Ղազար գրիչն է՝ 1647 թ.: Գրչի մասին այլ տեղեկություններ չկան: Միայն 548 թերթում գրիչը բողոքում է սաստիկ ատամնացավից և խնդրում անմեղադիր լինել⁷¹:

⁶⁴ Նույն տեղում:

⁶⁵ Նույն տեղում:

⁶⁶ Հետագայում ձեռագիրն ունեցել է մի քանի ստացող՝ տեր Պետրոս, Ամիր, այնուհետև Ավետարանը 1651 թ. գերի է ընկել Թավրիզ, որտեղ այն գնել է խոնա Ադամը, 1861 թ. Ավետարանը գնել է Շեկո վարժապետը և 1881 թ. նվիրել Տիգրանակերի Սուրբ Կիրակոս եկեղեցուն: 1949 թ. ձեռագիրը գտնվել է Հալեպում ոմն սիրիացի Գևորգ Մուսալիի մոտ (*Բազմավէպ, Նոյեմբեր-դեկտեմբեր, 1950, էջ 274*): Ջեռագիրն այժմ, հավանաբար, գտնվում է Վաշինգտոնում:

⁶⁷ Բ. Ա. Ջուզասոյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 236-237:

⁶⁸ Ներսես Փիլիսոփայի տապանաբարը գտնվում է Սանահինում հետևյալ արձանագրությամբ. «Այս է հանգիստ Ներսէս փիլիսոփի: Աստուած ողորմի քեզ» (տե՛ս Կ. Ղաֆադարյան, *նշվ. աշխ. արձ. 145*):

⁶⁹ Ժե դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն Գ, Երևան, 1967, էջ 242:

⁷⁰ Յուզակ ձեռագրաց Ղալաթիոյ ազգային մատենադարանի հայոց, Անթիլիաս, Լիբանան, 1961, էջ 1041:

⁷¹ Նույն տեղում, էջ 1042:

Հաջորդ ձեռագիրը Ավետարան է (ՄՄ 6383)⁷², ընդօրինակվել է 1475 թ. Սանահինում Բարսեղ եպիսկոպոսի առաջնորդության օրոք: Ձեռագրի ծաղկողը, հավանաբար, նույն Արիստակես գրիչն է: Պատվիրատուներն են մահտեսի (մահդասի) Սադաթիարը և նրա կինը՝ Գուլսուրամը, որոնք անզավակ են եղել և որպես անվախճան կտակ ցանկացել են Ավետարան թողնել ի հիշատակ իրենց ծնողներին՝ Նիկողոսի և Իլիշատ-Խաթունի: Արիստակես գրիչը տեսնելով նրանց հոգևորի հանդեպ ունեցած սերն ու փափագը, հանձն է առել ձեռագրի գրչության գործը. «Արդ ես՝ յետինս ի կրանաւորս եւ անարժանս ի մանկունս եկեղեցոյ Արիստակէս մեղուցեալ գրիչս... իմ անընդունակ գոլով յարեւստ գրչութեան եւ բազում մեղաց ցնորիւք պաշարեալ, ըստ կարի մերում... բազում աշխատութեամբ եւ տառապանաւք գծագրեցի զսա մեղսամած մատամբ իմով»⁷³:

Հիշատակարանում պահպանվել են նաև Արիստակես գրչի ծնողներին՝ հոր՝ Զանփաշենի, մոր՝ Նուկբարի, հորեղբոր՝ տեր Ներսես փիլիսոփայի, հորեղբոր որդուն՝ Ովանես կուսակրոն արեղայի, իր աշակերտին՝ Խաչատուր արեղայի անունները: Արիստակես գրիչն առանձնահատուկ կերպով հիշում է իր ուսուցչին՝ Հովհաննեսի անունը որպես «ամենայն սրբութեանց վարդապետ»⁷⁴:

Արիստակես գրչի հաջորդ ձեռագրի մասին տեղեկություն ենք քաղում Փեղ. հիշատակարաններից: Ձեռագիրն Ավետարան է, ընդօրինակվել է 1490 թ.՝ Սանահինում, Բարսեղ եպիսկոպոսի առաջնորդության օրոք. «Ի դառն եւ ի շար ժամանակիս, որով նեղիմք յանօրինաց»⁷⁵:

ՄՄ 3333 Ավետարանի գրիչը և ծաղկողը նույնպես Արիստակեսն է⁷⁶: Ձեռագիրը գրվել է 1496 թ.՝ Սանահինում Սարգիս կաթողիկոսի և Սանահինի առաջնորդ տեր Բարսեղի օրոք⁷⁷: Ձեռագրի պատվիրատուն Սարգիս վարդապետն է: Հիշատակարանում Սարգիս վարդապետի ծնողների անունները եղծված են: Պահպանվել են միայն նրա պապին՝ Մանոբի, եղբորորդիները՝ Դավիթ քահանայի և Գալուստ սարկավազի անունները:

⁷² ՓՁ դ. ձեռագիրը ստացել է տեր Մադաֆիեսը, այնուհետև՝ Մարիանը, որն էլ ձեռագիրը կազմել է տվել: 1570 թ. Ագարիա Դափանցին նորոգել և կազմել է Ավետարանը: Այնուհետև ձեռագիրը վաճառվել է Մարգարին: 1581 թ. ձեռագիրը ստացել է Մարգարը, իսկ 1669 թ.՝ մեկ այլ Մարգար: Փեղ. Ավետարանի վերջին նորոգողը Ավետիս երեցն է:

⁷³ Փեղ. դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն Բ, Երևան, 1958, էջ 374:

⁷⁴ Նույն տեղում:

⁷⁵ Փեղ. դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն Գ, էջ 147:

⁷⁶ Ա. Գեորգեան, Հայ մանրանկարիչներ, մատենագիտութիւն IX-XIX դդ., Գաբիրէ, 1998, էջ 68-69:

⁷⁷ Ձեռագիրը որոշ ժամանակ գերության մեջ է եղել, 1625 թ. գերությունից ազատել է Շապանկուլին և 1638 թ. նվիրել Լուսերեկին: 1641 թ. Բարաշը և նրա մայր Գուլիստանը ձեռագիրը նվիրել են նորած Ս. Աստվածածնի եկեղեցուն: Ձեռագրի վերջին ստացող Դուկաս արքեպան 1742 թ. գնել է Ավետարանը և նվիրել Հաղբատի Ս. Նշան եկեղեցուն:

Արիստակես գրչից մեզ հասած վերջին ձեռագիրը Շարակնոց է, ընդօրինակվել է 1497 թ. Սանահինում⁷⁸: Ձեռագրի ստացողը Հովհաննես վարդապետն է՝ տեր Արիստակեսի հորեղբոր որդին. «ի ծընընդեն է սնեալ և վարժեալ ի դրան սուրբ Աստուածածնիս Սանահնու»⁷⁹: Հովհաննես ստացողը Պարոնի և Հոռոմսինի որդին էր, Հովհաննես Սանահնեցին և Ներսես փիլիսոփան նրա հորեղբայրներն էին: Հիշատակվում են նաև Հովհաննեսի քույրերի Սիթ-Խաթունի և Ազամաթի, ինչպես նաև վանքի միաբաններ տեր Մանուելի և տեր Մկրտիչի անունները:

ԺԾ դ. Սանահինի հաջորդ գրիչը Խաչատուր աբեղան է: Նա Հովաննեսի և Հազրեարդի որդին է, հայտնի են նաև նրա քույրերի՝ Նիկար-Խաթունի, Աննա-Խաթունի և այլ ազգականների անունները: Եղել է տեր Արիստակեսի աշակերտը:

Խաչատուր գրչից մեզ մեկ Ավետարան է հասել, որն այժմ պահվում ՄՄ 10147 թվահամարով: Ձեռագիրը ընդօրինակվել է Սանահինում 1485 թ. Բեկի-խաթուն ապաշխարողի պատվերով⁸⁰, տեր Բարսեղի առաջնորդության օրոք: Ձեռագիրը ծաղկազարդել է Խաչատուր գրչի ուսուցիչ տեր Արիստակեսը:

Այսպիսով ԺԴ-ԺԵ դդ. կարելի է համարել Սանահինի գրչության կենտրոնի ամենածաղկուն շրջանը: Հետագա դարերում այն աստիճանաբար սկսում է կորցնել իր երբեմնի դերն ու նշանակությունը:

Սանահինի գրչության կենտրոնը ԺԶ-ԺԹ դդ.

16-րդ դ. Սանահինի գրչության կենտրոնի մասին քիչ բան է հայտնի: Այդ շրջանից պահպանվել է ընդամենը մի քանի ձեռագիր՝ ընդօրինակված Տերու-նական և Մկրտիչ գրիչների կողմից (մինչև ԺԶ դ. կեսը):

Մկրտիչ գրչից մեզ է հասել հինգ ձեռագիր՝ մեկ Ավետարան, երկու Շարակնոց և երկու Ժամագիրք: Նա Խաչատուրի և Ոսկիկի որդին է, Գրիգոր կրոնավորի եղբայրը: Ավետարանը գրվել է 1504 թ. Սանահինի վանքում՝ տեր Բարսեղի առաջնորդության օրոք: Ձեռագրի պատվիրատուն պարոն Մելիտոնն է, Ավետարանն ընդօրինակել է տվել ի հիշատակ իր ծնողների՝ Խաչատուր քահանայի, որը սրախողխող էր եղել անօրենների կողմից և մոր՝ Թամսիկի: Ձեռագրի ստացողը Պողոսն է: Ձեռագրի գրիչ՝ Մկրտիչը հիշատակում է նաև իր հոգևոր եղբայրների՝ սուրբ ուխտի միաբաններ տեր Արիստակես վարպետի, տեր Մանուել մահգասի անունները, ինչպես նաև նորաբողբոջ կրոնավոր Ավետիսին, որը. «բազում աշխատութամբ ծառայեաց մեզ»⁸¹:

⁷⁸ ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն Գ, էջ 241-242:

⁷⁹ Նույն տեղում, էջ 242:

⁸⁰ Հետագայում մի քանի տեր է ունեցել՝ 1601 թ. այն ստացել է Ոսկան երեցը, 1891 թ. ձեռագիրը գտնվել է Մարտոպի գյուղում:

⁸¹ Զ. Արզումանյան, «Հայերեն ձեռագրերը Հյուսիսային Ամերիկայում», *ԲՄ*, № 11, 1973, էջ 389:

Ձեռագիրն ունի նաև պատմական կարևորություն ունեցող մի հիշատակարան, որի համաձայն՝ 1504 թ. «Եկն ազգն այն, որ զնեռին գուշակն ունէր, որոյ անուն Սաւֆի կոչիր. էառ գտունն Աղուանից, և կոտորեաց մինչև մերձ Կասպիական, անդի դարձաւ ի Հուլաւ և առաւ զՌավրէժ, սիաթշահն փախստական արար, և զբերկիրն ընդ իշխանութեամբ էած, և զհարկապահանջութիւն ի վերայ եդեալ, և զազգս Հայկազան այնու մաշեաց և փախստական արար մինչև Հիւսիսական լերինն՝ ընդ իշխանութիւն Վրացն»⁸²: Շատ երկրներ ավերում և անմարդաբնակ է դարձնում: Դա հայերի համար դառը և չար ժամանակ էր, մարդիկ ստիպված աշխարհից աշխարհ էին փախչում, բնակվում լեռների ծերպերում, ինչի հետևանքով էլ սաստիկ սով եղավ, որովհետև ոչ կարողանում էին վաստակել և ոչ էլ սերմանածը հավաքել:

Մկրտիչ գրչի հաջորդ ձեռագիրը ժամագիրք է (ձեռ. Վնտկ. 1466), գրվել է 1516 թ. Սանահինում, տեր Դուկասի առաջնորդության օրոք «ի լաւ եւ յընտիր օրինակէ բաբուն թումայի»⁸³, ի վայելումն եղբորորդու «հաշատուր նորաբողբոջ կրանաւորին»⁸⁴:

Հ. Ոսկյանը հիշատակում է նաև Մկրտիչ գրչի ձեռքով Սանահինում գրված ևս երկու ձեռագիր, որոնցից մեկը 1507 թ. ընդօրինակված Շարակնոց է, իսկ մյուսը՝ ժամագիրք (1517 թ. ⁸⁵): Քանի որ ձեռագրերի գտնվելու վայրը հայտնի չէ, կարելի է միայն ենթադրել, որ այս Մկրտիչ գրիչը Սանահինի վերոնշյալ երեք ձեռագրերի գրիչ Մկրտիչն է:

Ն. Ակինյանը մեջբերում է 1525 թ. Սանահինի վանքում ընդօրինակված մի Սաղմոսարանի հիշատակարան. «Գրեցաւ ի սուրբ ուխտս Սանահին, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնի ամենափրկիչ կաթողիկէի, յիշեցէք զՁաքարիա քահանայն... յառաջնորդութեան Դուկաս եպիսկոպոսի եւ Դուկաս բաբունապետ վարդապետի ձեռագրչի Քերականի, որ զաւրինակն էառ ի Կիպրոս կղզւոյ»⁸⁶:

ԺՁ. դ. Սանահինի մեզ հայտնի վերջին գրիչը Տերունականն է, որից պահպանվել է մեկ Ավետարան և մեկ Գանձարան: Տերունական գրչի մասին կենսագրական տվյալները հետևյալն են. հայտնի են նրա եղբայրների՝ Միրզալի, Միրզաճանի, Աղայպաստի, քույրերի՝ Ահպեկի, Մախթումագտի և հունտաղի և այլ հարազատների անունները:

Ավետարանը այժմ ՄՄ 217 ձեռագիրն է, ընդօրինակվել է 1534 թ. Սանահինի վանքում Դուկաս առաջնորդի օրոք «ի դառն եւ ի չար ժամանակի, որով

⁸² Նույն տեղում, էջ 388:

⁸³ Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ, Բ. Գ., Ս. Ղազար, 1993, էջ 994:

⁸⁴ Նույն տեղում:

⁸⁵ Հ. Ոսկեան, Գուգարքի վանքերը, Վիեննա, 1960, էջ 127-128:

⁸⁶ Ն. Ակինեան, Մովսէս Գ. Տաթևացի Հայոց կաթողիկոսն եւ իր ժամանակը, Վիեննա, 1936, էջ 373:

նեղիմք ի յանաւրինաց»⁸⁷: Որպէս ստացող հիշատակվում են երկու Հովհաննէս, մեկը՝ 1534 թ. հիշատակարանում հիշատակվող Հովհաննէս փիլիսոփան է, մյուսը՝ 1551 թ. ծաղկողի հիշատակարանում նշված Հովհաննէս վարդապետը: Դժվար է ասել՝ սրանք նույն անձն են, թե՛ ոչ: 1551 թ. Աթանէս ծաղկողը ծաղկել է սուրբ Ավետարանը «ի դուռն Մալազկերտի սուրբ Աստուածածնի»⁸⁸ վանքի: Հիշատակվում են նաև ստացող Հովհաննէս փիլիսոփայի ծնողներին՝ հոր՝ Զահանջի, մոր՝ Շահսուլթանի, հորեղբոր՝ Թումա վարդապետի և Ռստակէս եպիսկոպոսի անունները: Հիշատակարանի վերջում գրիչը տալիս է նաև Զաքարիա սարկավագի անունը, որ բազում աշխատանքներով սպասավորել է իրենց:

Հաջորդ ձեռագիրը Գանձարան⁸⁹ է (ՄՄ 2659): Զեռագրի գլխավոր հիշատակարանը թափված է, մի քանի թերթերում պահպանվել են միայն գրչի փոքրիկ հիշատակագրությունները. «Զամենայն չարաւք զառածեալ ոգիս եւ զթափուրս յամենայն բարեաց, զմեղօք մեռեալ ոգիս զՏէրունական աղաչեմ յիշել ի Տէր Քրիստոս միով Տէր ողորմայիւ, եւ Աստուած գլիշողքդ յիշէ. ամէն» (68ա), «Այս շէր յայս տեղս գրեալ, ապա վասն սիրոյ Աստուածածնին եւ երկիւղին գրեցի, զի /// ի նմանէ» (83ա) և այլուր: Զեռագիրն ընդօրինակվել է ԺԶ դ., գրչության վայրն անհայտ է, սակայն քանի որ ԺԶ դ. Սանահինում գրչությամբ էր զբաղվում վերոնշյալ Տերունական գրիչը, կարելի է ենթադրել, որ նա նաև այս ձեռագրի գրիչն է, ինչը հաստատում է գրչության նմանությունը: Զեռագիրը Սանահինում ընդօրինակված լինելու օգտին է խոսում նաև Սանահինի միաբան Հարություն վարդապետի՝ ձեռագրում թողած 1814 թ. հիշատակագրությունը⁹⁰: Զեռագիրը մինչև ԺԹ դ. վերջերը պահվել է Սանահինում և Գևորգ Դ կաթողիկոսի շանքերով 1880-ական թվականներին բերվել է Էջմիածնի մատենադարան:

ԺԷ դ. Սանահինի գրչության կենտրոնից շատ քիչ բան է հայտնի: Այս դարում է կազմվել և հետագա դարերում լրացվել Սանահինի Քեոթոկը (ՄՄ 3031), որն ունեցել է տասից ավելի գրիչներ՝ հասնելով մինչև ԺԹ. դ., նրանցից կարելի

⁸⁷ Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի, հ. Ա, Երևան, 1984, էջ 978:

⁸⁸ Նույն տեղում, էջ 980:

⁸⁹ Հետագայի հիշատակարանում պահպանվել են տեղ Ասատուրի, Գրիգոր վարդապետի, Ղազարի, Աբրահամի, Սարգիս եպիսկոպոսի, Սամահինի առաջնորդ Առաֆել արքեպիսկոպոսի անունները:

⁹⁰ Թվին ՌՄԿԳ (1814) յունվարի վեց օրն ի հայրապետութեանն Սրբոյ Էջմիածնի տեառն և տեառն Եփրեմայ աստուածընտիր կաթողիկոսի ամենայն Հայոց և ի թագաւորութեանն Ռուսաց Ալէքսանդր Պաւլովիչին և ի առաջնորդութեան սրբոյ ուխտիս մերոյ Սամահնի սրբոյ վանիցն առաջնորդ Առաֆել արքեպիսկոպոսին ընկալայ զկարկ արեղայութեան ի Առաֆել արքեպիսկոպոսէ, որ եւ Յարութիւն վարդապետ միաբան Սամահնի սրբոյ վանից ի ազգէ Տէր-Բարսեղեանց, ի գեղջէ Քուրթկայ, ի նահանգէն Բարաջանաձորոյ, իսկ ընկալնոյն զաստիչան մասնաւոր վարդապետութեան և զծայրագոյն իշխանութիւն ի տեառն նոյն եպիսկոպոսէ: Էր ի մեծ Ղարաֆիլիսա Փամբակայ, ի թվին ՌՄԿԳ (1814) յովիսի տասնհինգ օրն, հոգեգլաստ[եան] տօնախմբութեամբ ատուրն (ՄՄ 2659, 319ա):

է առանձնացնել Սարգիս քահանային, Հովսեփ Արղուժյանին (1797). «Թէ ով է եղել վանահօր յանձնարարութիւն կատարող առաջին գրիչը, որին պարտական ենք սկզբի 44 թերթերի բոլորգիր ընդօրինակութեան համար, յայտնի չէ: Պարզ է, սակայն, թէ ժողովածուի կազմութեանը նա ձեռնամուխ է եղել մինչեւ 1697 թ., երբ Սանահին է այցելել էջմիածնի նուիրակ Վարդան վարդապետը և ձեռագրի առաջին իսկ էջին... արձանագրել իր ժամանումը»⁹¹: Այն պարունակում է Սանահինի վանքին վերաբերող վիճակական արձանագրություններ, պատմական, մշակութային, տնտեսական և այլ բնույթի նյութեր:

Ա. Մաթևոսյանը Սրապիոն գրչի երկու Ավետարանների մասին է գրում⁹² ընդօրինակված 1646 և 1647 թ., որոնցից առաջինը ՄՄ 6663 ձեռագիրն է, իսկ երկրորդի առիթով նա հղում է Գ. Սրուանձտյանցի «Թորոս աղբար» աշխատությանը երկրորդը, որտեղ, ցավոք, նման ձեռագրի հիշատակում չգտանք: ՄՄ 6663 ձեռագիրը, սակայն, ամենայն հավանականությամբ, ընդօրինակվել է ոչ թե Սանահինում, այլ՝ Թիֆլիսում. «ի դուռն Փեղխայեմայ Սուրբ Աստուածածնին» (124բ): Այդ շփոթմունքը հավանաբար առաջացել է հիշատակարանի այն հատվածից, որտեղ գրիչը հիշատակում է Սանահինի առաջնորդի անունը. «ի հայրապետութեան տեառն Փիլիպոսի կաթողիկոսի եւ ի առաջնորդութեան գաւառիս Սարգիս արհեպիսկոպոսին Սանահինու Սուրբ նշանի» (265բ): Մատենադարանի համառոտ ձեռագրուցակում նշվում է գրչության երկու վայր՝ ա. Բեթղեհեմի Ս. Աստվածածին և բ.՝ Սանահին, գրչության երկու թվականներով՝ ԺՁ դ. և 1646 թ., որտեղ Սրապիոն երեցը համարվում է երկրորդ ձեռագրի՝ հետևապես Սանահինի գրիչ⁹³: Սրապիոն երեցը հիշատակարանում նշում է իր ուսուցչի՝ Մկրտիչ դպիրի անունը, որի օգնությամբ էլ ծաղկել է Ավետարանը: Մկրտիչ դպիրը Թիֆլիսի Բեթղեհեմի Ս. Աստվածածին եկեղեցու հայտնի գրիչ և մանրանկարիչ Մկրտիչն է, որն ունեցել է բազմաթիվ աշակերտներ: Գրանցից մեկն էլ վերոնշյալ Սրապիոն երեցն է, որի անունը Մկրտիչ դպիրի ընդօրինակած և ծաղկած մի քանի ձեռագրում հիշատակվում է որպես գրիչ և ծաղկող⁹⁴: Հետևաբար, կարելի է ենթադրել, որ Սրապիոն երեցը ոչ թե Սանահինի գրիչ է, այլ՝ Թիֆլիսի Բեթղեհեմի Ս. Աստվածածին եկեղեցու:

Հ. Ոսկյանը Ժէ դ. Սանահինում ընդօրինակված մի քանի ձեռագրերի մասին է գրում՝ 1661 թ.՝ Ավետարան, 1664 թ.՝ Ավետարան, 1666 թ.՝ Ժամագիրք, 1675 թ.՝ Ավետարան⁹⁵, որոնց գրիչները մեզ հայտնի չեն:

⁹¹ Յիշատակարան Սանահնոյ վանից (Սանահնի Քէօթուկը), աշխատասիրութեամբ Պ. Մուրադեանի, Ս. Էջմիածին, 2007, էջ 11:

⁹² Ա. Մաթևոսյան, նշվ. աշխ., էջ 40:

⁹³ Յուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Բ, 1970, Երևան, էջ 367:

⁹⁴ Տէս ՄՄ 7411, 701բ, ՄՄ 7641, 239բ. Մայր ցուցակ ձեռագրաց սրբոց Յակոբեանց, հ. 6, կազմեց ն. Պողարեանը, Երուսաղէմ, 1972, էջ 296:

⁹⁵ Հ. Ոսկեան, նշվ. աշխ., էջ 131:

1676 թ. Սանահինում ներսես դպիրն ընդօրինակել է մի Շարակնոց (ՄՄ 8402): Նրա մասին կենսագրական տվյալներ շատ քիչ են, պահպանվել է միայն երիտասարդ հասակում սպանված որդու անունը. «Ջանիմաստ եւ զփրժուն գրիչս զներսէս անարժան դըպրիս յիշել ի Տէր եւ լիակատար սրտիւ Աստուած ողորմի ասել զորդոյն իմոյ Հազարբեկին, որ դեռաբողբողջ սելաւ սպանեցաւ, աղաչեմ զձեզ յիշել ի Տէր» (142ա):

ԺԸ դ. Սանահինի գրչության կենտրոնից պահպանված ձեռագրեր չունենք: Իսկ ԺԹ դ. հասել է չորս ձեռագիր, որոնց գրիչներն են Վարդան Օձնեցին, Սարգիս միաբանը, Աբել արքեպիսկոպոսը:

1847-68 թթ. Սանահինում Վարդան արքեպիսկոպոս Օձնեցին գրում է «Նոր պատմութիւն քաղաքական եւ եկեղեցական Հայաստան աշխարհի մեծի եւ փոքու» գործը (ՄՄ 4331): Ձեռագիրը գրվել է Գէորգ չորրորդ կաթողիկոսի, Կ. Պոլսի Պողոս արքեպիսկոպոսի և Երուսաղեմի Եսայի արքեպիսկոպոսի օրոք: Վարդան Օձնեցու հաջորդ ձեռագիրը ընդօրինակվել է 1868 թ. (ՄՄ 8822): Ձեռագրի առաջին գրիչը Վարդան Օձնեցին է, երկրորդը՝ Աբել արքեպիսկոպոս Մխիթարյանը: Դա պատմական բնույթի նյութերի ժողովածու է:

ԺԹ դ. մեզ հայտնի հաջորդ գրիչը Սանահինի միաբան Սարգիսն է: Սարգիս միաբանից մեզ է հասել երկու ժողովածու (ՄՄ 8066 և ՄՄ 8067):

Այսպիսով Ժ-ԺԹ դարերից Սանահինի գրչության կենտրոնից մեզ է հասել 42 ձեռագիր, որոնք պատկերացում են տալիս մեծահամբավ վանքում դարերի ընթացքում ծավալված մտավոր և մշակութային աշխատանքի մասին, պարունակում են արժեքավոր բնագրեր և հիշատակարաններ: Ձեռագրերի թիվը շատ ավելի մեծ կլիներ, եթե չլինեին տարբեր դարաշրջանների թշնամական հարձակումները, ավերածությունները, հրդեհներն ու բազում այլ արհավիրքները, որոնք չեն շրջանցել Սանահինի վանքը:

**ԱՆՆԱՀԻՆԻ ԳՐԳՈՒԹՅԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆԻ ՁԵՌԱԳՐԵՐԸ
Ա. ՁԵՌԱԳՐԱՑՈՒՑԱԿՆԵՐ**

Մաշտոցի անվան Մասնադարան

	Ճյուղ	Կոդ	Տիպ	Կարգավիճակ	Նկարագրող	Տեսակ	Նկարագրող	Նկարագրող	Նկարագրող	Նկարագրող	Նկարագրող
1.	Առևտրային	1534 թ.	Տեղումնական	Ավանդ	-	-	Ֆունդի	Ֆունդի	Ֆունդի	Ֆունդի	Ֆունդի
2.	Վարդան Արևելցի, Մեհնուբիան Հնգամատենին	1261 թ.	Վարդան Արևելցի, (նախագրող ավարտ հիշատակարանի)	-	-	-	Համագրող, Գրիգոր՝ փակակալ Սանահինի	Համագրող	Համագրող	Համագրող	Համագրող
3.	Ժողովածու	1231-1234 թ.	Մաթևոս, Ստեփաննոս, Կարապետ	-	-	-	Համագրող	Համագրող	Համագրող	Համագրող	Համագրող
4.	Ժողովածու	ԺԳ. ԺԳ. /1249-ից առջև կամ հետո/	Մաթևոս, Ստեփաննոս, Կարապետ	-	-	-	Համագրող	Համագրող	Համագրող	Համագրող	Համագրող
5.	Ներքին Նորձալի, Բանք Չախա	ԺԳ. դ.	Ֆունդի	-	-	-	Ֆունդի	Ֆունդի	Ֆունդի	Ֆունդի	Ֆունդի

6.	1587	Նարայինոց	1423 թ.	Յովաննէս Անեցի /Ոսկեփորիկ/	Յովաննէս Մէլքիսէթէկ	Աստուածատուր	Յովաննէս Սանահնեցի	Մազազաթ, 344, 12,2×8
7.	2130	Գրիգոր Տաթևացի, Փարոզգիրք	1447 թ.	Կերոնական արդ., Յովաննէս կր. Սանահնեցի	-	Մխիթար Երէց Հեղատեցի	Հովաննէս Եպս. Կաֆալեցի	Թուղթ, 426, 20×13,5
8.	2659	Գանձարան	ժՁ	Տէրոնական	-	-	-	Թուղթ, 319, 25,2×17,5
9.	3031	Սանահնիքի Քրթուկ	ժԿ	Սարգիս քահանայանհայտ	-	-	-	Թուղթ, 267 19,8×14,5
10.	3333	Աւետարան	1496 թ.	Արիստակէս	-	-	Սարգիս վարդապետ	Թուղթ, 308, 20,6×15,4
11.	4331	Վարդան Օձնեցի, Պատմութիւն Հայոց	1847-1868 թթ.	Վարդան Օձնեցի	-	-	-	Թուղթ, 629, 23×18
12.	4435	Աւետարան	1424 թ.	Ղազար վարդապետ, Յովաննէս վարդապետ, Յովաննէս աշակերտ	Յովաննէս աշակերտ	Տէր Կիրակոս	Մատթէոս քահանայ, Ունեկ	Թուղթ, 317, 27×18
13.	6383	Աւետարան	1475 թ.	Արիստակէս	-	Ազարիպ Ղափանցի /1570 թ./	Սարաթիար Ես Կիլիզ՝ Գուլսուրամ	Թուղթ, 324, 25×17,5
14.	6663	Աւետարան	1646 թ.	Սրապիոն Երէց /Բ/	Սրապիոն Երէց /գրիչ/, Մկրտիչ զպիր	-	Տանձազ	Թուղթ, 267, 19×14
15.	7431	Գէորգ Կազ, Մեկնութիւն թղթայն Պօղոսի	ժԳ զ.	Գրիգորէս	-	-	Յովաննէս առաջնորդ Սանահնիքի	Թուղթ, 694, 33,4×25

16.	8066	ժողովածու	ժՖ դ.	Սարգիս միաբան Սանահինի	-	-	-	Քուլթ, 90, 20×16,8
17.	8067	ժողովածու	ժՖ դ.	Սարգիս միաբան Սանահինի	-	-	-	Քուլթ, 34, 20,8×17,5
18.	8402	Նարակնոց	1676 թ.	Ներսէս դպիր	-	-	-	Քուլթ /11 թերթ մագաղաթ/, 288, 14,7×10,3
19.	8822	ժողովածու	1868 թ., ժՖ դ.	Վարդան Օձնեցի /Ա/, Աբէլ արքեպիսկոպոս Սխիթարեան /Յ/	-	-	-	Քուլթ, 202, 22×17,8
20.	8979	Նարակնոց	1437 թ.	Շնաւոն վարդապետ	Յովհաննէս արեղայ	-	Սարգիս /գրչի եղբորորդին/	Մագաղաթ, 351, 11,2×8,5
21.	9654	Նոննոս, ժողովարանք, Պատմութեանց առասպելեացն	1206 թ.	Յովհաննէս կրօնաւոր /Յիշատակարան նախագաղափար օրինակ/	-	-	-	-
22.	9999	Աւետարան	ժԿ դ. /Ա/ 1460 թ. /Բ/	Յրճանէս փակակալ /Բ/	-	Յրճանէս փակակալ	Ստեփանոս վարդապետ, Սարգիս արեղայ, Սիրանշէն /Բ/	Մագաղաթ /Ա/, Քուլթ /Բ/, 177, 23,4×16,5
23.	10147 ⁹⁶	Աւետարան	1485 թ.	Խաչատուր արեղայ	Տէր Աբիստակէս	Յակոբ Էրէց /1608/	Բէկի խաթուն	Քուլթ, 236, 21,5×16

96 «Յուցակ հայերէն ձեռագրաց վրաստանի կենտրոնական պետական արխիվի», ԲԸ, № 4, 1958:

Ղալաթիոյ ազգային Մատենադարան

Ձեռագրի թվահամարը	Բովանդակ ուրիշ	Ժամանակ	Գրիչ	Մտղիտղ	Կազմիտղ	Ստացիտղ	Նրւթ, թերթերի քանակը, չափաչ
172	Ճարակնոց	1469	Արիստակէս աբեղայի խնդրոյ Տ. Աստուածատուր եւ Տ. Յովհաննէս եպիսկոպոսաց, վերջին գրիչ՝ Ղազար՝ 1647	-	-	Առաքել սարկաւագ	Թուղթ, 782, 9,4× 5,9

Վենետիկի Միխրայան Մատենադարան

(Յուցակ Դ)

Ձեռագրի թվահամարը	Բովանդակու- թիւն	Ժամանակ	Գրիչ	Մտղիտղ	Կազմիտղ	Ստացիտղ	Նրւթ, թերթերի քանակը, չափաչ
1466	Ժամագիրք	1516 թ.	Մկրտիչ	հաւանաբար գրիչ	-	Խաչատուր կրօնաւոր, եղբորորդի Մկրտիչ գրիչ	Թուղթ, 132 6,8× 10

Յուցակ «Հանդես ամսօրեա»-ի Ձեռագրերի

(Միխրարեան տպարան, Վիեննա, 1976)

Ձեռագրի թվահամարը	Բովանդակու թիւն	Ժամանակ	Գրիչ	Մտղիտղ	Կազմիտղ	Ստացիտղ	Նրւթ, թերթերի քանակը, չափաչ
2406	Ճարակնոց	1497 թ.	Տէր Արիստակէս	Գրիչ(°)	-	Յովհաննէս վարդապետ, Յովհաննէս կրօնաւոր, տէր Խաչատուր եւ Ամիրխանի որդի Յովհաննէս	Մագաղաթ, 670 -

Վիեննայի ձեռագրացուցակ

Հաստի Ա.

Ձեռագրի թվահամարը	Բովանդակու թիւն	Ժամանակ	Քրիչ	Մաղկոզ	Կազմող	Ստացող	Նիւթ, թերթերի քանակը,
419, հին թիվ 159	Մանրու- մունք	1421 թ.	Յովհաննէս	Մելքիսեթ երեց	Մելքիսեթ երեց	նոյն Մելքիսեթ երեց	Թուղթ, 249 10,5×7

Մայր արքոստայր էջմիածնի մատենադարան

Ձեռագրի թվահամար	Բովանդակ ուժիւն	Ժամանակ	Քրիչ	Մաղկոզ	Կազմող	Ստացող	Նիւթ, թերթերի քանակը, չափսը
80	Աւետարան	1420 թ.	Մարտիրոս քահանայ	Յովհաննէս	-	-	Թուղթ, 36 16,5× 12,3× 4

Բ. Այլ Աղբյուրներ

Ժե դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ⁹⁷

Ձեռագրի թվահամարը	Բովանդակու թիւն	Ժամանակ	Քրիչ	Մաղկոզ	Կազմող	Ստացող	Նիւթ, թերթերի քանակը, չափսը
-	Աւետարան	1490 թ.	Արիստակէս	-	-	-	-
-	Աւետարան	1441 թ.	Տէրունական արչ.	Յոհաննէս վարդապետ	-	Տէրունական արղչ., Պետրոս	Մագաղաթ

⁹⁷ Ժե դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն երկրորդ (1451-1480թթ.), Կազմեց Լ. Ս. Խաչիկյան, Երևան, 1958, էջ 147:

Ե-ԺԲ Գաւերի հայերէն ձեռագրերի հիշատակարաններ⁹⁸

Ձեռագրի թվանամարը	Բովանդակ ուրիշ	Ժամանակ	Գրիչ	Մազկող	Կազմող	Ստացող	Նիւթ, թերթերի քանակը, չափերը
-	Բարսեղ Կեսարացոյ Յաղագս Ճգնաւորաց	972 թ.	Սիմէան	-	-	-	-

A Catalogue Medieval Armenian Manuscripts in the UNITED STATES, by Avedis
K. Sanjian, London, 1976

Ձեռագրի թվանամարը	Բովանդակու թիւն	Ժամանակ	Գրիչ	Մազկող	Կազմող	Ստացող	Նիւթ, թերթերի քանակը, չափերը
115	Աւետարան	1504 թ.	Մկրտիչ	-	-	ՄԵԼԻՍՏՈՆ, ՊՈՂՈՍ	Քուղթ, 290, 24×17,5

Հ. Ոսկեան, Գուգարֆի վանքեր, Վիեննա, 1960

	Ձեռագրի թվանամարը	Բովանդակու թիւն	Ժամանակ	Գրիչ	Մազկող	Կազմող	Ստացող	Նիւթ, թերթերի քանակը, չափերը
1	-	Նարեկ	1397 թ.	-	-	-	-	-
2	-	Շարակնոց	1507 թ.	Մկրտիչ	-	-	-	-
3	-	Ժամագիրք	1517 թ.	Մկրտիչ	-	-	-	-
4	-	Աւետարան	1661 թ.	-	-	-	-	-
5	-	Աւետարան	1664 թ.	-	-	-	-	-
6	-	Ժամագիրք	1666 թ.	-	-	-	-	-
7	-	Աւետարան	1675 թ.	-	-	-	-	-

⁹⁸ Հայերէն ձեռագրերի հիշատակարաններ Ե-ԺԲ դարերի, Աշխատասիրութեամբ Ա. Ս. Մաքսիմովսկի, Երևան, 1988, էջ 60-61:

**Ն. Ակիմեան, Մովսէս Գ. Տաթևացի Հայոց կաթողիկոսն եւ իր ժամանակը,
Վիեննա, 1936**

Ձեռագրի թվահամարը	Բովանդակու թիւն	Փամանակ	Գրիչ	Մաղկող	Կազմող	Ստացող	Նիւթ, թերթերի քանակը, չափույթ
-	Սաղմոսարան	1525 թ.	-	-	-	-	-

**Ա. Երեմյան, Գրիչ եւ ծաղկող Հովհաննես Սանահնեցի,
«Բազմավէպ», 1987, մարտ-ապրիլ**

Ձեռագրի թվահամար	Բովանդակ ուրիշ	Փամանակ	Գրիչ	Մաղկող	Կազմող	Ստացող	Նիւթ, թերթերի քանակը, չափույթ
-	Աւետարան	1418 թ.	Հովհաննէս Սանահնեցի	-	-	-	Թուղթ

GAYANE TERZYAN

THE SCRIPTORIUM OF SANAHIN

Keywords: Matenadaran, Sanahin, Gospel, scribe, patron, colophon, Yovhannes Sanahnets‘i.

The article presents the general picture of the manuscript heritage of Sanahin monastery on the basis of the manuscripts kept in Matenadaran and other repositories. The history of the scriptorium starts in 972, when scribe Simeon copied Basil of Caesarea’s *Ascetikon*. The Sanahin scriptorium existed until the 19th century. The scribes of the last four surviving manuscripts Vardan Odznets‘i, Sargis the Monk (Միսրաբ) and Bishop Abel. The overall number of the extant manuscripts from the Sanahin scriptorium is about 42; most are kept in the Mesrop Mashtots‘ Matenadaran (23 manuscripts), the others, in the repositories of Etchmiadzin, Venice, Vienna and elsewhere. There are important records concerning some presently lost manuscripts in the Armenological journals *Handēs amsorey* and *Bazmavep* as well as in works of prominent authors such M. Chamchyan, N. Akinyan, H. Voskanyan et al.

ГАЯНЕ ТЕРЗЯН

СКРИПТОРИЙ САНАИНА

Ключевые слова: Матенадаран, Санаин, рукопись, писец, Евангелия, заказчик, памятная запись, Иоанн Санаинский.

В статье на основе рукописей, хранящихся в Матенадаране и в других собраниях армянских рукописей, представлена общая картина рукописного наследия Санаинского монастыря. История скриптория берет начало в 972 г., когда писец Симеон скопировал *Аскетикон* Василия Великого (рукопись не сохранилась). Скрипторий Санаина просуществовал до XIX века. Известны имена писцов последних дошедших до нас четырех рукописей: Вардан Одзнец, инок Саркис и епископ Абел. Рукописное наследие Санаинского скриптория насчитывает около 42-х дошедших до нас кодексов, большая часть которых хранится в Матенадаране имени Маштоца (23 рукописи), остальные – в хранилищах Эчмиадзина, Венеции, Вены и др. Несколько рукописей известны по упоминаниям в арменоведческих журналах *Андес Амсореа* и *Базмавен*, а также в трудах таких исследователей, как М. Чамчян, Н. Акинян, Г. Воскян и другие.